

A ROMA/CIGÁNY TÁRSADALOM ÁTALAKULÁSA

FORRAY R. KATALIN

Pécsi Tudományegyetem

Béérkezett: 2021. november 16., *elfogadva:* 2022. január 20.

Az elmúlt kormányzati ciklusban (2018–2022) a roma/cigány társadalom átalakulása felgyorsult. A középosztályosodásnak Magyarországon is különböző útjai vannak, amelyeket a roma/cigány társadalom különböző etnikai csoportjai eltérően használnak. A tanulmány az iskolázottság és az azt támogató programok szerepét vizsgálja. A támogató programokat rendszerint a kormányzat kezdeményezte, de „kiszereződte” civil (egyházi) szervezeteknek. A támogató programok csak akkor voltak sikeresek, ha a civil társadalom együtt tudott és akart működni a kormányzattal. A roma/cigány felemelkedésnek is ez a kulcsa.

Kulcsszavak: roma/cigány társadalom, fejlesztő programok, középosztály

The transformation of Romani society in Hungary accelerated in the last term of government (2018–2020). The Romani middle class emerged in various ways according to the different ethnic origins and cultures. The author examines the role of schooling in developing the Romani middle class and the programmes that support it. The government usually initiated supporting programmes but ‘outsourced’ to non-governmental organisations like foundations, associations, and churches. Supporting programmes proved to be successful only if civil society was able and willing to cooperate with the government. It is the key to the emergence of the Romani middle class in Hungary.

Keywords: Romani society, supporting programmes, middle class

2011 -ben a kormány életre hívta a Roma Koordinációs Tanács nevű szervezetet, amelynek munkája a roma/cigány lakosság gazdasági és civil életének figyelemmel kísérése és támogatása. Az elmúlt négy évben az RKT a Magyar Máltai Szeretetszolgálat Alapítványra bízta egy hallatlanul nagy összeg (300 milliárd forint) célzott felhasználását. Mindez abban a reményben történt-történik, hogy a roma/cigány lakosság felzárkóztatása gyorsulni fog.

Levelező szerző: Forray R. Katalin, 1025 Budapest, Nagybányai út 56. E-mail: forrayrk@gmail.com

Ki a cigány?

A cigányság az ország legjobban ismert, leggyakrabban emlegetett etnikai csoportja. Az országban kelettől nyugatig, északról délre, falvaktól a nagyvárosokig aligha találunk olyan embert, aki számára ismeretlen lenne ez az etnikai csoport, ne lenne globális vagy részletező véleménye róla. Sokan már a megjelenésük alapján felismerni vélik, ki a cigány. És itt nemcsak a ruházatkódokra gondolnak, hanem antropológiai jegyekre is. De főleg a társadalom peremére szorult életre.

Az újabb nemzetközi megállapodásokhoz (Forray–Orsós 2016) alkalmazkodva a „roma” népnév használata elterjedtebb. Ám eredeti értelmében ez a kifejezés nálunk a cigányságnak csak egyetlen, Magyarországon nem is a legnépesebb csoportjára, az oláh-cigányokra vonatkozik. Ezért az írásban a hazai szociológiai irodalomban relevánsabb roma/cigány fogalmat használom.

A roma/cigány népesség nagy részének periferiális helyzete régóta emlegetett jelenség. A hazai roma/cigány társadalom helyzetéről – különösen a kétezres évek elejétől – főként lehangoló információkat olvashattunk: iskolázatlanság, munkanélküliség, szélsőséges nyomor.

Hadd emlékeztessék a hatvanas évek drámai filmjeire: Sára Sándor *Cigányok* (1962) és *Feldobott kő* (1968) című alkotásaira. A bennük ábrázolt megalázó bánásmód nemcsak a cigányokat sújtotta az 1950-es években, de magukra hagyatottságuk miatt a velük való bánás még torokszorítóbb. Kemény István egykori cigányvizsgálata (1971) szinte hihetetlen képet festett minderről; a teljes kutatási anyag hozzáférhetővé tételére évtizedekig kellett várni (Márfi 2009).

Fejlesztési elképzelések meg-megjelentek, lépések is történtek. Például „cigányházak” létesítése – amelyek jó részében valójában nem otthontalan cigányok, hanem pl. fiatal pedagógusok laktak –, de határozott cselekvés csak a rendszerváltás után kezdődött. Előszörban a magára találó civil szférában, amelyben a kilencvenes évek elejétől meghatározó volt a cigányság helyzetének megismerése és a javítására törekvés. Az ilyen projektek azonban mára jobbára megszűntek. Hiszen önkéntes kezdeményezéseket nem lehet évtizedeken át fenntartani; ehhez kormányzati támogatás kell.

Lehetséges a kitérés ebből a helyzetből? Ebben az írásban összegyűjtöttem néhány olyan kormányzati és társadalmi kezdeményezést az elmúlt ciklusból, amelyek ebbe az irányba mutatnak. Van már több mint egy évtizedes európai uniós program, van olyan hazai program, amely már közel két évtizedes múltat tekint vissza (pl. Arany János Tehetséggondozó Program), van évtizedes múltú (egyházi kezdeményezések), és vannak újabbak (pl. az említett Magyar Máltai Szeretetszolgálat programja). Emellett egyre nő a hasonló célú civil kezdeményezések száma is.

Miért az iskola?

A kezdeményezések jelentős hányada – részben vagy egészben – az iskolázásra irányult. Természetesen nemcsak iskolázást fejlesztő programokkal találkozhattunk. De az iskolai programok alapvetők. Egyrészt, mert az iskola olyan szervezet, amelyben a gyerekeket és a szülőket kormányzatilag (önkormányzatilag) könnyebb kézben tartani és irányítani. Másrészt mert legalább alapfokú (általános iskolai) végzettség kell bármilyen munkakörhöz, munkába való bekapcsolódáshoz. A cigányság egy részét – még a fiata-

labb korosztályokban is – gyakran épp az alapiskolai végzettség hiánya sújtja, magasabb végzettségről (szakmunkás bizonyítvány, érettségi, diploma) nem is szólva. Ezért indokolt a roma/cigány iskolázottság változásáról gondolkodni, ha az elmúlt kormányzati ciklus változásait vagy a belátható jövőt mérlegeljük.

Egy bővülő kisebbségükre ugyanaz az iskolázás dinamikus terjedése jellemző: egyre többen jelennek meg a középiskolában és a felsőoktatásban. Mind többen vannak jelen az oktatás középső és felső szakaszában, és nő a magasabban iskolázottak aránya közöttük. Mindez azonban nem megy konfliktusok nélkül. Néhány drámai eseményre emlékeztek, melyekben az iskolának központi szerepe volt.

A riasztó – egyúttal tanulságos – esemény a legszegényebb térség, az északkeleti országrész egyik olyan településén történt, ahol az új építésű iskolában elkülönítették a roma/cigány tanulókat, „cigányosztályba” jártak, a kapcsolatok egyre feszültebbek lettek. A szikrát egy helyi gazda öngyilkossága jelentette, aki elszegényedése okát a helyi cigányságban látta. Az akkor még nagyon is virulens Magyar Gárda (látványosan tervezett egyenruhában) megjelent, és végigmasírozott a főutcán; ezzel – mint panasztolták – megfélemlítve a helyi cigányságot. Bár az eset megoldódott, a cigány és nem cigány lakosság között a szélsőségesen ellenséges viszony fennmaradt. Az ombudsmanni vizsgálat során lassanként fény derült a cigány tanulók iskolai elkülönítésére is. Az Esélyt a Hátrányos Helyzetű Gyerekeknek Alapítvány (CFCF) többéves bírósági eljárás révén elérte, hogy az elkülönített roma/cigánygyerekek családjai jelentős kártérítést kapjanak. (További hasonló esetekhez lásd *Forray–Kozma 2021.*)

A roma/cigány tanulók elkülönítése volt az alapja egy alföldi községben történeteknek. Itt a volt polgármester az állami iskola mellé magániskolát szervezett. A község roma/cigány tanulói az állami iskolában maradtak, mások pedig beiratkoztak a magániskolába. Az éveken át tartó pereskedést azzal sikerült feloldani, hogy a magániskolát egyháznak adták, amely most már felekezeti iskolaként működte.

A hasonló peres ügyek komoly figyelmeztetést jelentenek. A konfliktusok megelőzéséhez vagy megoldásához az iskolák és a helyi hatóságok nem kaptak elegendő segítséget (*Forray–Kozma 2021*). Az elmúlt néhány évben nem hallottunk hasonló új esetekről (a fentieket lezáró bírósági végzések az elmúlt években születtek). Feltételezzük, hogy a támogató programok – amelyek az elmúlt kormányzati ciklusban mind nagyobb szerepet kaptak – egyfajta pufferként működnek.

Európai roma stratégia

Az új évszázad első jelentős programja ezen a területen a 2005–2014 között zajló Roma Integráció Évtizede program volt. A program központi eleme az ún. Roma Oktatási Alap (Roma Education Fund, tizenöt éve az unióban REF), amelyet 2005-ben hoztak létre azzal a céllal, hogy szélesítse a roma emberek oktatási lehetőségeit Közép-Kelet-Európában (*Cserti Csapó 2016: 7*). Bár a program a számítások szerint jelentős eredményeket hozott, a roma kisebbség valós felzárkóztatása nem történt meg. Erről *Cserti Csapó* későbbi (2019) elemzése némileg pozitívabb képet nyújt, de *Polónyi* (2016a, 2016b) drámai adatai meggyőznek arról – ami magától értetődő –, hogy egy évtized támogatása nem elegendő ahhoz, hogy nemzedékek során át felhalmozott hátrányokat le lehessen küzdeni. Hasonló eredményre jutottak a *HERJ* folyóirat romológiával foglalkozó kutatói is (*Forray 2013*).

Az Európai Bizottság összegezte a tagállamok terveit, amelyek a romák társadalmi befogadásának feltételeit, célját, módszereit dolgozták ki. Mindezek alapján a 2020–2030 közötti időszakra új tervezetet dolgozott ki. Ennek célja az egyenlőség, inklúzió és részvétel megteremtése az EU-ban a roma népesség számára. A források között hivatkozott anyag a magyar elképzeléseket összegezi e célok megvalósítására.

Civil vagy kormányzati: az Arany János Tehetséggondozó Program példája

A „civil szervezet” intézményesült önszerveződés. Nemzetközileg nevezik nem kormányzati (non-governmental organisation, NGO), önkéntes vagy nonprofit szervezetnek is. A kormányzati és a civil szervezetek elvileg könnyen megkülönböztethetők, a valóságban gyakran nehézségekbe ütközik a pontosabb definiálás. Ennek az az oka, hogy a civil szerveződések – legalábbis Magyarországon – többnyire kormányzati támogatással tudnak tartósan működni; a kormányzati támogatás pedig egyben kormányzati befolyásolást is jelent.

Az *Arany János Tehetséggondozó Program* (AJTP) eredetileg civil szerveződés, amely azonban kormányzati döntésre és kormányzati finanszírozással indult 2000-ben 13 középiskola és 352 tanuló részvételével. A támogatott tanulók száma az évtized végére (2018) 3200 fölé növekedett a programot működtető 23 településen. A program nem kifejezetten roma/cigány tanulókat céloz meg, hanem általában hátrányos helyzetűeket; de a roma/cigány tanulók aránya kiemelkedően magas. *Fehérvári–Varga (2018)* adatai szerint a kollégiumi-szakközépiskolai programban arányuk 37%, a kollégiumi programban 42%, a tehetséggondozó programban 10%.

„A roma, cigány származású fiatalok szignifikánsan nagyobb hatást tulajdonítanak a programnak és a kollégium szerepének is továbbtanulásukban, mint nem roma társaik. A roma fiatalok 69%-a gondolja úgy, hogy a kollégiumban jobb eredményeket tudott elérni, és 80%-uk szerint a program nélkül nem tanult volna tovább, vagy az legalábbis javította tanulási esélyeiket. Szintén az AJP hatásának tekinthetjük, hogy e program nélkül az AJKP-tanulók 24%-a nem érettségit adó képzésbe került volna, hanem szakiskolában tanult volna tovább. Vagyis az ő esélyeiket mindenképpen javította már az tény is, hogy érettségit adó képzésbe kerültek. Ugyancsak így értékelhetjük azt, hogy az AJTP-tanulóknak 23%-a nem gimnáziumi képzésbe került volna e program nélkül, ami felsőfokú továbbtanulási esélyeiket nagyban csökkenti.” (*Fehérvári 2018: 44.*)

Az Arany János Tehetséggondozó Program nem része az iskolarendszernek – a programot indítani kívánó iskolák pályázaton nyerik el a program támogatását –, de kormányzati támogatással működik. A diákokthozon elhelyezés és a külön foglalkozások mellett a kormány még ösztöndíjjal is támogatja a programban részt vevő több mint 3000 tanulót (2022–23-as tanévtől 20–40 ezer forint; az ösztöndíjat nem az oktatási tárca, hanem az Emberi Erőforrások Minisztériuma biztosítja). Az AJTP főleg középiskolai programokat biztosít, de több helyen az általános iskolások felső tagozatán is bevezették – sőt az interneten óvodai AJTP is bemutatkozott már. A sikeresség része a mentorálás. A támogatást igénybe vevő tanulók tanári mentorsegítséget kapnak tanulmányaik elvégzéséhez (*Kállai 2015*).

Ez a támogatás annak példája, hogy a civil szervezet – kormányzati támogatással – képes évtizedes működésre. Az Arany János Tehetséggondozó Program létezése azt is

példázza, hogy a kormányváltás nem feltétlenül sorvasztja el a civil kezdeményezéseket, ha létjogosultságukat kormányzati támogatás legitimálja.

Mentorprogramok

Ha az interneten rákeresünk, oldalakon át sorakoznak a különböző gazdasági, kulturális területen működő mentorprogramok jellemzői. Lafferthon és munkatársai már két évtizede felhívták a figyelmet a roma/cigány tanulók mentorálásának fontosságára. Bár kevés elemzés fejeződött be erről a támogatási formáról, a kormányzati ciklus végén úgy látjuk, hogy a mentorálás egyik legfőbb jellemzője a lemaradó diákok támogatásának. (Lafferthon–Mendi–Szira 2002.) Ez ma már mind az oktatásban, mind a vállalkozói szférában gyakran alkalmazott módszer akár az új belépők támogatására, akár a sikeresség vagy a belépés nehézségeinek megoldására. A mentorálással találkozunk az Arany János Tehetséggondozó Programban éppen úgy, mint az oktatásban óvodáskortól a felsőoktatásig. Mentorált lehet bárki – kezdők (pl. gyakornokok), nők vagy éppen roma/cigány fiatalok –, aki nehézségekkel küzd az oktatás vagy a munkavállalás területén. Például a Tanítsunk Magyarorszáért nevű, kormányzati támogatással működő önkéntes kezdeményezés halmozottan hátrányos helyzetű általános iskolásokat mentorál, amihez egyetemi hallgatók részvételét kéri. Jelenleg (2021–22-ben) 1200 mentorált és félezer mentor vesz részt a programban.

A mentorprogram arra példa, hogyan fonódott össze az elmúlt kormányzati ciklusban a felülről induló kezdeményezés az alulról jövő önkénteskedéssel. A kormányzati kezdeményezés halott, ha nem áll mögé a civil társadalom. Egymást támogatva viszont nagy dolgokra képesek.

Kormányzat, egyházak, civilek

A 2011. évi CXCV. törvénycikk (köznevelési törvény) tartalmaz irányelveket arról, hogyan működtetendők az egyházi (és más) szervezetek tulajdonába került iskolák. 2017-ben a fenntartói jog átadásával kapcsolatos tudnivalók jelentek meg jogszabályban. A kormányhatározat „az egyházak szociális és gyermekvédelmi ellátások terén betöltött szerepének megerősítéséről” hozott törvényre hivatkozva mondja ki, hogy az „állami vagyonba tartozó, a fenntartó változással érintett engedélyes feladatellátáshoz kifejezetten és nevesítetten kapcsolódó ingatlanokat, valamint ingó vagyont és vagyoni értékű jogokat ingyenesen” adják át. Néhány példa a kormány szociális és kulturális (oktatási) tennivalóinak civil kiszervezésére.

– *Jelenlét program.* A Magyar Máltai Szeretetszolgálat Alapítványnak fontos szerepe van a pusztuló falusi térségek felkarolásában részben az iskolák rendbetételével, részben munkahelyteremtéssel, a dolgozni kívánók támogatásával. Az alapítványnak hét óvodája-iskolája van; 14 programot működtet. A *Jelenlét* elnevezésű programja a mindentől elzárt aprófalvakban hiánypótló szolgáltatásokat nyújt. Tiszabó és Tiszabura az ország leginkább elmaradott térségei közé tartoznak. Drámaian mutatják mindazokat a problémákat, amelyek évtizedek során felhalmozódtak (Forray–Varga 2021). Egyúttal annak is példái, hogyan lehet civil erőfeszítéssel és kormányzati összefogással előbbre lépni. (És most hagyjuk a gyanakvó megjegyzéseket, hogy mindez burkoltan a katolikus egyház támogatása.)

- *Gandhi Gimnázium.* A három évtizedes pécsi Gandhi Gimnázium azok közé a civil kezdeményezések közé tartozik, amelyek a cigányság nyelvi-kulturális felemelését tartják céljuknak. E hosszú történetű, változó kormányzati támogatással működő iskola napjainkig sikeres (Dezső 2013; Forray 2017).
- *Szakkollégiumok.* Az elmúlt kormányzati ciklusban számos magyarországi egyház indított segítő szolgálatot kisebb-nagyobb gyerekek számára óvodáskortól ifjúkorig azzal a céllal, hogy sikeresebb legyen az iskolázásuk és a munkavállalásuk (együttal a vallási szervezetek társadalmi elfogadottságáért is). Mondhatni divatossá vált a roma/cigány szakkollégiumok szervezése és fenntartása. (Például a pécsi Wlislócki Henrik Szakkollégium néhány éve az evangélikus gyülekezet és az egyetem összefogásával működik.)
- *Szociális lakások.* Bár nem tartozik szorosan ide, de azért itt említjük a szociális lakáskezelés új fejleményét. A kormány a Magyar Máltai Szeretetszolgálatra és a Magyar Református Szeretetszolgálatra bízta a Nemzeti Eszközkezelő Programba bekerült, majd onnan részletfizetéssel kivásárolt lakások lebonyolítói és követeléskezelői feladatait is. (2022. januártól ez a lakásalap szedi be a lakbéreket is.) Az összetett feladatot nem ingyen végzik majd. (Fónagy János államtitkár éppen azzal utasította vissza az ellenzéki vádat – miszerint a kormány a kiszervezéssel egyszerűen szabadulni akar a szociális lakhatás problémájától –, hogy az állam ezért a tevékenységért költségtérítést fizet a lakásalapnak egy később kötetendő közszolgáltatási szerződés alapján.)

A felsoroltak egy markánsan növekvő kormányzati „kiszervezés” példái. A civilek – főleg az egyházi szervezetek – szerepvállalása nem csak a köz- és felsőoktatásban növekedett az elmúlt kormányzati ciklusban. Egyre gyakoribbá vált a roma/cigány társadalmat érintő valamennyi területen.

Félelem a vakcinától

Az elmúlt kormányzati ciklusban a járvány mintegy plasztikussá tette a társadalmi egyenlőtlenségeket, benne a roma/cigány társadalom mély megosztottságát is. A veszély és a kár annál nagyobb, minél rosszabb helyzetben van az egyén, a család, a lakóhely. Azok a kis települések – falvak, tanyás vidékek –, amelyekben nincs könnyen elérhető egészségügyi szolgáltatás, magukra hagyatva küzdenek (Forray–Kozma 2021); „járványlejtő” legaljára csúsznak. Hátrányuk a fővárostól és a vidéki centrumoktól való földrajzi távolsággal mérhető. Az országban Borsod-Abaúj-Zemplén, Somogy és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye lakosságának van a legkevesebb védettségi igazolványa (egyres helyeken nem több mint 5-10 százalék, 2021 szeptemberében, lásd: HVG).

Eddig pozitív példákat hoztunk kormányzati és civil együttműködésre. A járványhelyzetben tükröződő egyenlőtlenségek az együtt nem működés hatását tükrözik. Nem meglepő, hogy azokon a településeken sem jobb a helyzet, ahol támogató szakszolgálat dolgozik: egyes roma/cigány közösségek „szervezetten” tiltakoznak az oltás ellen (HVG). Nem véletlen, hogy ebben a tekintetben Csenyétén a legrosszabb a helyzet; abban a faluban, ahol az 1990-es évek végén a legnagyobb hírverést kapott szociológiai kutatások folytak, éppen tradicionális társadalomszerveződése miatt (Ladányi–Szelényi 2004). A hagyományos közösségekből felbomlásukon át vezet az út a roma/cigány

társadalom átalakulása felé. A járványhelyzet nemcsak a társadalmi egyenlőtlenségeket mutatja, hanem a tradicionális közösségek visszatartó erejét is. A kormányzat oktatási kampánya igazi középosztályi kampány. Csak azokat sikerül felvilágosítani az oltás fontosságáról, akik már fel vannak világosodva.

Összefoglalás

2018–2022 között a kormány egyre inkább arra törekedett, hogy a civil kezdeményezésű roma/cigány programokat kormányzati irányítás alá terelje. Ennek példája a Magyar Máltai Szeretetszolgálat Alapítvány településfejlesztési megbízása csakúgy, mint a szociális lakások kezelésének átadása az egyházi szeretetszolgálatoknak. (A köz- és felsőoktatás egyházi „kiszervezéséről” itt most nem beszélünk.). A jelenlegi kormányzat olyan döntései ezek, amelyekről információkat csak az új kormányzati periódusban tudunk majd.

Kérdés, hogy ezek a kezdeményezések mennyiben érintik a roma/cigány lakosságot. Úgy gondolom, hogy e társadalom hagyományos közösségei úgy bomlanak fel, ahogy az első világháborút követően a paraszti társadalom bomlott fel Magyarországon, kibocsátva magából a népi értelmiséget. Az ő útjuk az iskolázáson keresztül vezetett – számtalan buktatóval és egyéni tragédiával –, míg el nem érkeztek a liberális demokrácia helyett a kollektív szocializmusba. Vajon a mai roma/cigány középosztály fiataljainak hely- és identitáskeresése hová vezet? Ezt ma még nem látjuk. Azt azonban tudjuk, hogy kormányzat és civilek felelőssége nem dominálni, hanem támogatni ezt az átalakulást.

Köszönet

Köszönöm *Kozma Tamás*nak, hogy segített az anyag összeállításában és megszerkesztésében.

IRODALOM

- CSERTI Cs. T. (2016) Elillant évtized? A cigány, roma csoportok társadalmi integrációjának alakulása a kelet-közép-európai régió országaiban az oktatás területén a Roma Integráció Évtizede eredményeinek tükrében. *Romológia*, No. 11. pp. 10–28. http://romologiafolyoirat.pte.hu/wp-content/uploads/2018/01/romologia_11_BELIV_PRINT_FULL.pdf [Letöltve: 2018. 12. 01.]
- CSERTI Cs. T. (2019) Az uniós roma oktatáspolitikai – magyar tanulságok. *Educatio*, Vol. 28. No. 1. pp. 58–74. DOI: 10.1556/2063.28.2019.1.5
- DEZSŐ, R. (2013) Twenty years after: The Gandhi School and beyond. *DigitalPaper.hu* – Virágmandula Kft.
- FEHÉRVÁRI A. (2018). Méltányosságot támogató programok értékelése. Az Arany János Program esete. *Educatio*, Vol. 27. No. 2. pp 265–277.
- FEHÉRVÁRI A. & VARGA A. (2018) Reziliencia és inklúzió az Arany János Programokban. PTE BTK WHS, Pécs.
- FORRAY R. K. (2013, ed.) Romology, 3. *HERJ*, Vol. 3. No. 3.
- FORRAY R. K. (2017) Resilience and disadvantage in education – A sociological view. *HERJ*, Vol. 7. No. 1. pp. 112–120. DOI: 10.14413/herj.2017.01.09.

- FORRAY R. K. & KOZMA T. (2021) Befogadók vagy jogvédők? A roma/cigány oktatáspolitikai dilemmái. Inclusion or civic rights? The dilemmas of the Romani educational policy. *Educatio*, Vol. 29. No. 3. pp. 339–349.
- FORRAY R. K. & ORSÓS A. (2016) Roma jövő Magyarországon. *Educatio*, Vol. 25. No. 4. pp. 516–526.
- FORRAY R. K. & VARGA A. (2021) From poverty to community. In: BOROS, J., KOZMA T. & MÁRKUS E. (eds) *Community building and social innovation*. Debrecen. pp. 124–139.
- KÁLLAI G. (2015, ed.) *Ifjúsági mentorálás*. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet, Budapest.
- LADÁNYI J. & SZELÉNYI I. (2004) *A kirekesztettség változó formái*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- LAFFERTHON J., MENDI R. & SZIRA J. (2002) Mentor-program roma diákoknak. *Iskola-kultúra*, Vol. 12. No. 11. pp. 24–38.
- MÁRFI A. (2009, ed.) *Cigánysors. A cigánység történeti múltja és jelene II*. Palatia Nyomda, Pécs. 2009. 311 o. https://mult-kor.hu/20090903_felmeresek_es_kenyszermosdatasok?fbrkMR=desktop&pIdx=4
- POLÓNYSI I. (2016a) *Emberi erőforrásaink 21. százada*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- POLÓNYSI I. (2016b) A hazai emberi erőforrások ma és holnap. *Educatio*, Vol. 25. No. 4. pp. 81–495. http://epa.oszk.hu/01500/01551/00098/pdf/EPA01551_educatio_2016_4_481-495.pdf

Internetes források

[Letöltve: 2022. március 10.]

http://romagov.hu/wp-content/uploads/2020/12/MNTFS2030_1201-tervezet.pdf
https://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/combating-discrimination/roma-eu/roma-equality-inclusion-and-participation-eu_en
<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/?uri=LEGISSUM%3Aem0049>
<https://jelenlet.maltai.hu/helyszinek/>
<https://www.maltai.hu/>
<https://tmo.gov.hu/> – Tanítsunk Magyarorszáért
https://hvg.hu/elet/20210813_vedettsegi_igazolvany_adatok

A cikk a Creative Commons Attribution 4.0 International License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) feltételei szerint publikált Open Access közlemény, melynek szellemében a cikk bármilyen médiumban szabadon felhasználható, megosztható és újraközölhető, feltéve, hogy az eredeti szerző és a közlés helye, illetve a CC License linkje és az esetlegesen végrehajtott módosítások feltüntetésre kerülnek. (SID_1)